

OSMANLI DEVLETİ'NDE MENZİL ATIŞLARINDA GENEL DÜZEN VE KURALLAR*

*Mustafa BORAN***

Öz: Okçuluk, Türk tarihi boyunca hayatın birçok alanında etkili olmuş önemli bir mefhumdur. Geniş kapsamda incelendiğinde okçuluk; edebiyattan sanata, spordan siyasete hemen her alanda etkisini göstermiştir. Çalışmamızın ana eksenini, okçuluk ve ok meydanlarındaki faaliyetler oluşturmaktadır.

Menzil okçuluğu özellikle Osmanlı klasik döneminde önemli bir spor olmasının yanı sıra muhtevası itibariyle zanaat, edebiyat gibi farklı sosyal alanlarda etkili olmuş dikkate değer bir konudur. Çalışmamızda, menzil atışlarında hizmet eden görevliler, mesafe birimi, menzil açma kuralları, atış alanları, atış vakitleri, katılım şartları, kategorileri, müsabaka kuralları ve menzil koşulları ele alındı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan son dönemlerine kadar muhtelif dönemlerden seçilen kaynakların arşiv belgeleriyle desteklenerek ele alınması, menzil atıcılığının tarihsel dönüşümünü kavramamızı mümkün kılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kemankeş, menzil okçuluğu, Türk okçuluğu, tirendaz, pişrev, ok, geleneksel okçuluk, yay, zihgir.

The Organisation and Rules in Ottoman Range Archery

Abstract: Archery was a very important aspect in Turkish history. Examined from a broad perspective archery influenced almost every field from literature to art and from sport to politics. The main axis of the paper is archery and activities in arrow fields.

Albeit being an important sport especially in the Ottoman classical period, range archery in terms of composition it was a significant subject influential in different social areas such as crafts and literature. The paper in-depth examines the officers serving in range shooting, distance unit, range opening rules, shooting areas, shooting times, participation conditions, categories, competition rules and range competitions.

Keywords: Archer, range archery, Turkish archery, tirendaz, pişrev, arrow, traditional archery, bow, thumb ring.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 29.12.2021 - 20.04.2022

Bu çalışma Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü danışmanlığında yapılan "Osmanlı Devleti'nde Menzil Okçuluğu" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü doktora öğrencisi. halilmustafaboran@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0440-6919

Giriş

Son yıllarda geleneksel okçuluğa ilginin artmasıyla beraber bu alanda sportif ve akademik araştırmalar, tabii olarak önem kazandı. Bu ilgi ve yönelimin neticesinde ortaya çıkan resmi federasyonlar ile puta, atlı okçuluk, darp, menzil atıcılığı gibi muhtelif okçuluk kollarında müsabakalar düzenlenmektedir. Kanaatimizce spor dallarını niteleyen *geleneksel* tabiri, ifa edilecek araştırmalarda öncelikle tarihi kaynaklara yönelmeyi gerekli kılar. Kavname ve okçuluk risalesi gibi tarihi kaynaklar üzerinde yapılacak bilimsel araştırmalar neticesinde meydana gelen çıkarımlar, geleneksel okçuluğun günümüze uyarlanmasında temel taşlar olacaktır (Aksoy, 2002, ss. 70-71). Ayrıca Okçular Tekkesi etrafında oluşan teşkilat yapısının anlaşılması açısından arşiv kayıtları, dikkate değer kaynaklardır (Şahintürk, Karaca, Özkılınç, Kırca, Temel ve Gurulkan, 2019, s. 16). En basit anlatımıyla uzak mesafe atışlarını ifade eden menzil okçuluğu, Türk okçuluk tarihinde hatta sosyal tarih alanında oldukça etkili ve kapsayıcı bir yere sahipti (Kunter, 1942a, ss. 253-255). Belirli esaslar ve teşkilat etrafında yürütülen bu spora kurallara uyan herkes katılıp eşit şartlarda yarışabilirdi (Arbak, 1957, s. 3). Menzil atanlar, çeşitli ihсан ve hediyeler almalarının yanı sıra diktirdikleri menzil taşları sayesinde isimlerini ölümsüzleştirdi (Bayrakal, 2018, s. 3). Farklı statülerden insanların aynı şartlarda yarışmaları, atışlar dahilinde sosyal statünün kırılmasını sağladı. Kemankeşlere tahsis edilen *Ok Meydanı* denilen özel alanlarda asırlarca icra edilen bu sporun günümüz şartlarında yürütülmesi, kültürel mirasın yaşatılması açısından emsalsiz bir öneme sahiptir (Ayanoğlu, 1974, s. 12). Ancak kültürel mirasın aslına uygun yaşatılması, öncelikle söz konusu mirasın tarihsel süreç içerisindeki umumi tabiatına sadık kalınmasıyla mümkündür. Elbette değişen şartlar gereğince her alanda olduğu gibi bu alanda da ihtiyaç görülen güncellemelerin meydana gelmesi zaruridir. Ayrıca 2019 yılında Türk okçuluğunun UNESCO Somut Olmayan Miras Listesi'ne dahil edilmesi, bu tür araştırmalara ayrı bir önem kazandırmaktadır. Kültürel değerleri aslına uygun şekilde yaşatmak adına dikkat edilmesi gereken, öncelikle bu değerlerin temel yapıtaşı olan unsurları doğru kavramaktır. Zira menzil okçuluğu doğası gereği nitelikli bir geleneğe sahip, sürekliliği olan kültürel miraslarımızdandır. Bu itibarla çalışmamız, bilimsel literatüre katkı sağlamasının yanı sıra menzil okçuluğuna dair günümüzdeki ve gelecekteki faaliyetlere hizmet etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nde menzil atışlarında hizmet eden görevlileri, mesafe birimi, menzil açma kuralları, atış alanları, atış vakitleri, katılım şartları, kategorileri, müsabaka kuralları ve menzil koşularını ele alacağız. Konuyu farklı dönemlere işaret eden kaynaklar üzerinden ele almamız, menzil atıcılığının tarihsel sürecini ve bu süreç içerisinde şartlara göre nasıl değiştiğini kavramamızı sağlayacak. Ayrıca bu çalışma ile menzil atıcılığının genel

düzeninin ve organizasyonunun ortaya konması amaçlanmaktadır. Hedef atıcılığı, darp atışı veya atlı okçuluk gibi okçuluğun diğer alanlarından izole bir araştırma, menzil atışlarını her yönüyle ele alan bütüncül tespitleri ortaya koymamızı mümkün kılacaktır. Zira bu ayırım dikkate alınmadan ortaya çıkan bazı araştırmalarda menzil açma ile kabza alma veya menzil bozma atışları ile menzil koşuları konularının birbirine karıştırılması, bazı yanlış tespitlerin meydana gelmesine neden olmaktadır. Özellikle menzil atıcılığında mesafe birimi (gez) sorunsalı, atışları idare eden teşkilatın özerk yapısı ve gelir kaynakları, atış kurallarının süreç içerisindeki dönüşümü, menzil kategorileri veya yay kuvveti gibi unsurlar üzerinden atıcıların sınıflandırılması mevcut literatüre katkı vermesi açısından değinmek istediğimiz öncelikli konulardandır. Ayrıca atıcıların mevsimlik değişimlere veya rüzgâr gibi hava şartlarına dair dikkatlerinin tespiti, bu unsurların menzil atıcılığı üzerindeki birincil etkisini öne çıkarması açısından önemlidir.

Menzil Atışlarında Hizmet Eden Görevliler

Menzil atışları, Atıcılar Tekkesi tarafından idare edilirdi. Arşiv kayıtlarında *Okmeydanı Tekkesi*, *Tekye-i Tirendazan* veya *Kemankeşler Tekkesi* olarak da geçmektedir (A.DVNS.MHM.d, 103/139). Tekke'deki hiyerarşinin başındaki şeyhin yanında görevli üç *ihtiyar* bulunurdu ve bu ihtiyarlardan biri, menzil atışlarından sorumluydu (İrtem, 1939, s. 19). Şeyh, kabza almış (lisanslı) ve genelde menzil sahibi olan tecrübeli kemankeşler arasından seçilip merkezî idare tarafından tayin edilirdi (TSMA.e, 255/49). İstanbul'da Atıcılar Tekkesi inşası ardından atanan ilk şeyh, Mahmud Dede idi (Mustafa Âli, 2009, ss. 624-626). Onun ardından Hamza Dede ve Şeyh Hamdullah atandı. Arşivlerdeki şeyh tevcihi (tayini) kayıtları incelendiğinde atanan şeyhlerin, genelde atıcılar tarafından merkezî idareye sunulan kişiler olduğu anlaşılıyor. Örneğin Mustafa Nafizi'nin Okmeydanı Şeyhliği'ne atanması, miladi 1789 kayıtlı bir arzuhal sonrasında gerçekleşti (HAT 1471/48). Ayrıca miladi 1757 kayıtlı "Okmeydanı'nda tirendazan taifesinin üzerine şeyh olan Yayıbaşızade Hafız İsmail meşihat beratı cülus-ı hümayun için tecdid eylemiştir." kaydı, padişah değişikliklerinde de şeyhlerin beratının yenilendiğini göstermektedir (AE.SMST.III, 42/2968).

Arşiv kayıtları incelendiğinde Okmeydanı şeyhlerinin gelirleriyle alakalı verilere ulaşmak mümkündür. Miladi 1782 kayıtlı belge, İstanbul Duhan Gümrüğü'nden elde edilen yirmi akçe yevmiyenin Okmeydanı şeyhlerine ödendiğini göstermektedir (TSMA.e, 765/40). Miladi 1855 kayıtlı bir dahiliye kaydı ise miktarı Şeyhülislamlık kurumunda kayıtlı Ahi Çelebi kazasından bir miktar gelir ve şeyhlere mahsus beş yüz elli guruş vakıf geliri maaşın Okmeydanı şeyhine ödendiğini belirtir (İ.DH.. / 352 - 23251). Kanibeyzade Ahmed Bey'in şeyhliğe atandığı miladi 1878 kayıtlı belgede şeyhe ödenen miktar, aylık beş yüz kuruş olarak yazılıdır (İ.DH../773-62946).

Galata kadısı ve yeniçeri ağasının Okmeydanı güvenliğinden sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. Zaman zaman Ok Meydanı'nda atıcılara vakıf statüsünde tahsis edilen alana yönelik bağ-bahçe genişletilmesi, imara açılması gibi fiziki müdahaleler de gerçekleşti. Miladi 1704 kayıtlı bir ferman, Okçulara vakfedilen Okmeydanı ile Atıcılar Tekkesi'ne dışarıdan müdahaleyi önlemeye yöneliktir (A.DVNSMHM.d, 108/545). Fermanda Okmeydanı'nın muhafazasıyla ilgili hükmün doğrudan Galata kadısı ve yeniçeri ağasını muhatap alması, bu görevlilerin meydan ile tekkenin güvenliğinden sorumlu olduklarını göstermektedir.

Menzil atışlarının düzenlenmesinde öne çıkan görevliler arasında ayak ve hava şahitleri (havacılar), önemli bir yere sahipti. Bu görevliler, atışlar esnasında atıcıları kontrol eden şahitlerdi (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, s. 75). Şahitler, atıcı veya yaycı taifesinden seçilirdi. Ayak şahidi olarak belirlenen iki görevli, atışın yapılması için atıcının konumlandığı yerde beklerlerdi. Burası *ayak yeri (cay-ı kadem)* olarak adlandırılırdı. İki veya üç görevliden oluşan hava şahitleri, atışın yapıldığı güzergahta, okun düştüğü yeri ifade eden *hava yerinde* beklerdi (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, s. 91). Ancak ihtiyaca göre bu sayı artabilirdi. Örneğin Mısır'da bir tarafı sık kullanılan bir yol ve diğer tarafı Nil Nehri olan dar bir mevkide yapılan menzil atışlarında en az beş altı havacı görevliydi. Havacılarından ikisi, menzildeki son kırılan rekoru temsilen dikilen *baş taşın* iki yanında beklerdi. Diğerleri ise daha ileride beklerdi. Havacılar, atılan okların izlenmesinden ve okların düştüğü yerlerin tespit edilmesinden sorumlulardı. Böylece hem atılan menzile şahitlik ederler hem de okların düştüğü yerleri okçulara belirli işaretler veya hareketlerle haber verip onları yönlendirirlerdi. Bu hareketlere göre atıcılar atışlarını kontrol edip kabza tutma, *medd* (çekiş), *itlak* (bırakış) gibi hareketlerini düzelterek atış yaparlardı (Abdullah el Katip, 2013, s. 83). Havacıların atışlardaki bu kritik rollerinden olsa gerek Kemankeş Mustafa Efendi, havacılarından birinin atıcının dostu olmasını tavsiye etmiştir (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, s. 81). Havacıların atış güzergahında görevlendirilmelerinden ötürü bu işin oldukça tehlikeli olduğu muhakkaktır. Zira *Kavsname*'de geçen şu ifadelerle de bu durum sabittir: “Ve dahi atıcı pehlivanlar havacılarla ihsan eylemek lazımdır, her atandan bir cüzi şey ile hatırların hoş eylemek lazımdır, zira ki onların nicesine ok urub helak eylemiştir” (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, s. 91). Vakıf sistemi ile idare edilen Okmeydanı'nda, havacılar aldıkları hediyelerin yanı sıra düzenli maaş da ödenmekteydi. 1854 tarihli bir arşiv belgesi, Okmeydanı havacılarından Sağır'ın vefatı ile Laleli Vakfı'ndan ödenen aylık elli kuruş maaşın yine Okmeydanı havacısı Havacı Ali'ye tahsisiyle ilgilidir (İ.DH, 321/20854). Lisans almış (kabza ehli) kemankeşlerin isimlerinin kaydedildiği *Okçular Sicil Defteri*'nde Ser-Yaycı Selim Ağa'nın *havacıbaşı* olarak kaydedilmesi, havacılar arasında da hiyerarşinin var olduğunu gösterir (Bakırçan, 2016, s. 131).

Mesafe Birimi

Menzil okçuluğunda kabul edilen mesafe birimi, *gezdir*. Tüm dönemleri kapsayan standart-sabit bir gez hesaplamasının olmadığı, gez hesabının döneme göre değiştiği aşıkardır. 17. yüzyılda yazılan *Kavaidü'r Remy*'de, 15-16. yüzyılda menzil atan Tozkoparan'ın menzili anlatılırken kullanılan "Tozkoparan bin iki yüz elli kendü gezleriyle, asrımız geziyle bin üç yüz olur." ifadesi, söz konusu değişikliğe örnek teşkil eder (Abdullah el Katip, 2013, s. 99). Miladi 1704 tarihli Ok Meydanı ve Atıcılar Tekkesi'ne dışarıdan müdahale olunmamasına dair fermanı içeren arşiv belgesinden, gez ölçümü ve hesaplaması meselesinin atıcı taifesine bırakıldığı anlaşılmaktadır (A.DVNSMHM.d, 108/545). Abdullah el Katip'in kaleme aldığı bir diğer eser olan *Tezkire-i Rumat*'da geçen *pişrev gezi* ifadesi, gez hesaplamaları açısından dikkate değerdir (Abdullah Efendi, 1944, s. 254). *Pişrev*, menzil okçuluğunda kullanılan bir ok çeşididir. Bu durum, gez ölçümünde kullanılan ana unsurun ok olduğunu akla getirir (Klopsteg, 2019, s. 61). Ancak bu durum, diğer kaynaklarla desteklenmemektedir. Ayrıca Abdullah el Katip, *pişrev gezi* ifadesini unutulmuş Ok Meydanı sınırlarını tekrar tespit ederken kullanır. Ok Meydanı'nı çevreleyen sınır taşları arasındaki mesafeyi ölçerken *pişrev okunu* kullanmış ve bu esnada kullandığı gez mesafe birimini *pişrev gezi* olarak adlandırmış olması akla yatkındır. Kaynaklar incelendiğinde gez ölçümünde kullanılan ana unsurun adım ölçümü olduğu görülür. Mustafa Âli'nin 16. yüzyılda kaleme aldığı *Künhü'l Ahbar* adlı eserinde beş ayağın iki adımı oluşturduğu, beş adımın da üç geze tekabül ettiği belirtilir (Mustafa Âli, 2009, s. 757). 15. yüzyıl eseri, *Umdetü'l Mütenasilin*'de ise orta boylu bir kişinin beş ayağının üç adımı oluşturduğu belirtilir (Ebi Sare Muhammed İbni Şeyh Mustafa, 2016, s. 1101).

Bir gezin günümüz hesabıyla kaç cm'ye tekabül ettiğini anlamak için en iyi yol, kaynaklarda kaç gez olduğu belirtilen bir menzilde atışların yapıldığı ayak taşı ile menzildeki ilk taş olan ana taşı arasındaki mesafeyi ölçmektir. M. Şinasi Acar'ın, 19. yüzyıla ait Sultan II. Mahmud Menzili'nde 1215,5 gezlik mesafede olduğu bilinen ana taşı ile ayak taşı arasında yaptığı ölçümler, 1 gezin 60,74 cm'ye tekabül ettiğini gösterir (Acar ve Ateş, 2009, s. 64). Tabii bu, 19. yüzyıl için geçerlidir. Daha önceki dönemler için gez hesabının belirlenmesi yine o dönemlerden kalan menzil taşlarının konumlarının belirlenmesi ile mümkün olacaktır. Tozkoparan İskender'in Delikli Kaya Menzili'nde (Tozkoparan Menzili) attığı menzil mesafesi, 19. yüzyıl eseri *Telhis-i Resailat-ı Rumat*'ta 1279,5 gez olarak verilir (Mustafa Kâni, 2010, s. 179). *Tezkire-i Rumat*'ta ise aynı menzil mesafesinin atıldığı dönemin (15-16. yüzyıl) hesabıyla 1236 gez olduğu yazılıdır (Abdullah el Katip, *Tezkire-i Rumat*, v. 28b). Ayrıca 17. yüzyıl eseri *Kavaidü'r Remy*'de kendi döneminde (15-16. yüzyıl) 1250 gez olan Tozkoparan menziline eserin yazıldığı dönemde (17. yüzyıl) 1300 geze tekabül

ettiğini belirtmiştik. 19. yüzyıl eseri *Telhis-i Resailat-ı Rumat*'ta Tozkoparan İskender'in başka bir menzildeki (Arkun Menzili) atış mesafesi, 1281,5 gez verilirken (Mustafa Kâni, 2010, s. 156) Abdullah el Katip, menzilin atıldığı dönemde (15-16. yüzyıl) aynı mesafenin 1242 gez olduğunu belirtir (Katip Abdullah Efendi, 2020, s. 286). 19. yüzyıl yazarı Mustafa Kâni, Miri Alem Ahmed Ağa'nın menzil taşının 1271 gez mesafede olduğunu yazar (Mustafa Kâni, 2010, s. 168). Abdullah el Katip ise aynı taşın atıldığı dönemde (16. yüzyıl) 1222 gez mesafede olduğunu belirtir (Abdullah el Katip, *Tezkire-i Rumat*, v. 19a). Bu örnekler giderek gez biriminin küçüldüğünü gösterir. Aynı mesafe, 15-16. yüzyılda 1236 gez kabul edilirken, 19. yüzyılda 1279, 5 gezdur. 15-16. yüzyılda 1250 gez olan bir mesafe, 17. yüzyılda 1300 gez olarak kabul edilir. Benzer şekilde 15-16. yüzyılda 1242 gez olan başka bir mesafe 19. yüzyılda 1281,5 geze tekabül eder. Bu durumda gez ölçümünde, aynı mesafe için 15-16. yüzyıldan sonra yaklaşık % 3-3,5 oranında bir büyüme gerçekleşti. Her ne kadar Ünsal Yücel, bu değişimin %5 oranında olduğunu ve yeni gezin 66 cm'ye tekabül ettiğini yazsa da güncel çalışmalarımız, mesafe birimindeki değişimin ve gez hesabının farklı olduğunu gösterir (Yücel, 2015, s. 146). Mevcut veriler ışığında ve 19. yüzyılda 1 gezin 60,74 cm olduğunu göz önüne alırsak 15-16. yüzyılda 1 gez ortalama 62,77 cm, 17. yüzyılda ise 60,35 cm'ye tekabül eder. 15-16. yüzyıldan sonra gez ölçüm biriminde ortalama 2-3 cm aralığında bir azalma oldu. Bu değişimin 17. yüzyıl ve sonrasında okçulukta yaşanan gerilemeyle bağlantılı olduğunu düşünmekteyiz (Şahintürk, 2019, s. 28). Bununla ilgili diğer verileri de açıkladıktan sonra bu konuya ayrıca değineceğiz.

Menzil Açma Kuralları, Atış Alanları ve Atış Vakitleri

Ok meydanlarında uzak mesafe atışlarının yapılabilmesi için atışın yapılacağı yöne göre yan taraflardan belirli ölçülerle sınırlandırılan atış alanlarına *menzil* denir (Güven, 1995, s. 15). Menziller, Ok Meydanı yönetimi tarafından onaylanan kemankeşler tarafından, belirli kaideler çerçevesinde açılırdı ve böylece açılan menzillerde müsabakalar yapılabilirdi (Bozkurt, 2007, s. 333). Menzil açmak isteyen kemankeş, bu isteğini şeyh ve ihtiyarların yönetimindeki Ok Meydanı idaresine bildirirdi. Eğer talep uygun görülürse belirlenen rüzgârda ve belirlenen ok çeşidiyle atıcının atış denemeleri başlardı (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 149). Menzilin açılabilmesi için kemankeşin hâki oku¹ ile en az sekiz otuz yüz gez, yeksüvar² okuyla sekiz yüz elli gez veya pişrev³ oku ile en az dokuz yüz gez uzaklığa ok atabilmesi gerekirdi (Abdullah el Katip, *Tezkire-i Rumat*, v. 63a). 19. yüzyılda hâki okuyla 800 gez mesafeye ok atılması

¹ Meşk ve koşuda kullanılan, yeleş ensiz ve uzun bir ok çeşidi bk. (Yücel, 2015, s. 452).

² Soyalı ve bakkam ayaklı menzil oku bk. (Yücel, 2015, s. 481).

³ Menzil atışlarında ve koşularda kullanılan ok bk. (Yücel, 2015, s. 470).

da menzil açmak için yeterli görülmüştür (Mustafa Kâni, 2010, s. 152). Menzil açma konusunda, atıcılığa rağbeti arttırmak amacıyla daha düşük mesafelere istisnai izinler verildiği oldu. Ancak bu tür menziller, *aşağı koşu* olarak adlandırılır ve bu menziller için özel kaideler belirlenirdi. Örneğin Hacı Ebubekir Ağa'nın 700 gezle açmasına müsaade edilen Azmayış Menzili'nde, atıcıların üç dirhem ağırlığında ok ve gevşek bir yay kullanması şart koşuldu (Mustafa Kâni, 2010, s. 157). Ayrıca bu menzilde taş sahibi olan atıcı; ziyafetlerde hediye alamayacak, şeyh olamayacak ve diğer menzil sahipleriyle denk kabul edilmeyecekti. Sultan II. Mahmud'un izniyle dört yüz gez mesafede seksen yaşındaki Mehmed Arif Bey'in açtığı menzil de bu tür menzillerdendir (Mustafa Kâni, 2010, s. 191).

Menzildeki atışların yapılması için atıcının konumlandığı yeri belirlemek adına *ayak taşı* dikilirdi. Eğer atıcı başarılı olursa okun düştüğü yere menzilin atış güzergahını belirleyecek olan *ana taşı* dikilirdi. Böylece menzil açılmış olur ve o menzilde başka kemankeşler atış yaparak menzilin atış ufkunun uzamasını sağlayabilirlerdi. Açılan menziller rüzgâr, ok çeşidi veya atıcı ismine göre farklı şekillerde adlandırılırdı. Atılan rüzgâra göre isimlendirilen bazı menzil çeşitleri şunlardır: Lodos Menzili, Poyraz Menzili, Günbatısı Menzili... Menzilde tercih edilen pişrev, azmayış, heki gibi ok çeşitlerine göre isimlendirilen menziller de vardı. Ayrıca menzilleri açan kemankeşlerin isimleri de menzillerin adlandırılmasında etkili oldu. Tozkoparan Menzili, Şüca Menzili, Miri Alem Menzili buna örnektir. Menziller genelde rüzgâr, ok çeşidi veya atıcının ismiyle anılsa da bazı istisnai örnekler de mevcuttur. Örneğin karayel rüzgarıyla atış yapılan "Helva Yeri Menzili", menzilin açıldığı dönemde kemankeşler arasında meşhur olan bir Arap helvacıya atfen 'Helva Yeri' adını aldı (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 158). *Risale-i Bahtiyarzade Hasan Çelebi*'de menzil alanlarının özel olarak seçildiğini, her yerde menzil atılamayacağını ve bu yerlerin belirli icazetlerle seçildiğini gösteren ifadeler mevcuttur (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 155). Menzil atılacak yer, okların kırılıp kaybolmaması için çalısız, taşsız ve geniş bir alan olmalıdır (İbn Ruşen, 2020, ss. 29-32). Menzil atışları, okçuluk için tahsis edilen büyük ve açık alanlarda yani ok meydanlarında icra edilirdi. 17. yüzyılda Okmeydanı'nı ölçen Abdullah el Katip, alanın kabaca 8150 gez olduğunu belirtir (Abdullah el Katip, *Tezkire-i Rumat*, v. 15a). Miladi 1819 kayıtlı bir arşiv belgesi de bu ölçümü tasdik eder (HAT 628/31038). Bu da bizim hesaplarımıza göre ortalama 4,9 km²'lik bir alandır. Atış alanı ise her menzil için *ayak yeri* ile *hava yeri* arasında uzanan hayali bir koridoru. Bu koridorun üç tarafını çevreleyen sınırları belirleyen ana unsurlar, ayak taşı ve ana taşıydı. Dördüncü taraf yani atışların yapıldığı güzergâh için bir sınırlama yoktu. Ancak Abdullah el Katip, kompozit yay ve geleneksel teçhizatlarla mümkün olabilecek en uzun menzilin 1300 gez olduğunu belirtir (Abdullah el Katip, 2013, s. 99). Hava yeri istikametine doğru durulduğunda sağ tarafa *şast*, sol tarafa *kabza* denirdi. Atıcı, ayak taşında

konumlanıp ana taşın dikileceği konumu belirleyen oku attığında, menzilin *nişan* alanını da belirlemiş olurdu. Bu durum, *nişan etmek* şeklinde kaynaklara geçti (Bahtiyarade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 154). Ana taşı merkeze alınarak şast ve kabza tarafında belirli mesafeler ile atış alanı sınırlandırılırdı. Bu sınırlamanın ölçüsü, döneme göre değişirdi. Örneğin 17. yüzyılda kaleme alınan *Kavaidü'r Remy'e* göre menzil koridorunun eni, ana taşının sağ (şast) ve sol (kabza) tarafından 40'ar gez olmak üzere 80 gezlik bir mesafe ile sınırlıdır (Abdullah el Katip, 2013, s. 99). 16. yüzyılda ise bu ölçü, sağ ve sol taraftan 30'ar gez olmak üzere 60 gezlik bir mesafeydi (Mustafa Âli, 2009, ss. 690-702). Menzil atışlarında, kabza veya şast tarafında belirlenen mesafenin dışına düşen oklar sayılmaz ve bu durum, "Salkı düştü" şeklinde ifade edilirdi (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, s. 81). Makbul olan atış, olabildiğince ana taşı doğrultusunda yapılan atıştı ve böyle atışlar "Urasıya attı!" tabiriyle takdir edilirdi (Mustafa Âli, 2009, s. 740-743).

Menzil atma vakitleri de özenle seçilir, okların olabildiğince uzağa atılabilmesi için en uygun rüzgârın esmesi özellikle beklenirdi. Nemli havalar, menzil için elverişli değildi (Muhammed bin Yunus ed-Dervazi, 2020, s. 252). Bu nedenle yağmurdan sonraki açık havalar, "ok yürüten / menzil bozan" havalar olarak görülürdü. Atıcının güneşe karşı konumlanması atıcının dikkatini bozabileceğinden, güneşin ayak yerine karşı gelmediği vakitler tercih edilirdi. Menzil atışı için rüzgârın atıcıya karşı esmemesi, şiddetli ve kapalı olmaması gerekliydi (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, s. 75). Gündoğusundan esen saba rüzgârı gibi sakın rüzgarlar makbuldü. Kemankeş Mustafa Efendi, uygun bir rüzgârla atılan menzilin 150-200 gez mesafe fark yaratabileceğini belirtir. Rüzgâr, menzil okçuluğunda atış vaktinin ve atış yönünün belirlenmesindeki temel unsurdu. Her menzil için belirlenen bir rüzgâr vardı ve o menzildeki atışlar, belirlenen rüzgâr ile yapılırdı. Böylece hem rüzgâr arkaya alınıp atıcının rüzgârdan faydalanması sağlanır hem de aynı rüzgârda atış yapılarak müsabıkların eşit koşullarda ok atmasına hizmet edilirdi. Ancak yıldız veya karayel gibi meydana nadir esen rüzgarlar için istisnalar yapılabilirdi. Örneğin yıldız rüzgarıyla menzil atılan Yıldız Menzili'nde, poyrazın daha fazla esmesi ve iki rüzgârın da kuzeyden esmesi nedeniyle poyraz rüzgârıyla da atış yapılmasına izin verildi (Bahtiyarade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 136). Yaz mevsiminde poyraz, yıldız, gündoğusu; diğer mevsimlerde ise lodos, batı lodosu ve kible rüzgarları menzil için uygun rüzgarlar olarak görülürdü (Mustafa Kâni, 2010, s. 94) Mustafa Kani, kasım zamanı ile kışa yakın esen lodos etkisinin, yazın esen yıldız rüzgarının etkisiyle eşdeğer olduğunu belirtir. Abdullah el Katip'e göre diğer vakitlerde esen poyrazlarla kıyaslandığında ikinci vaktinden sonra esen poyraz rüzgârı, menzil için daha uygundur (Abdullah el Katip, 2013, s. 84). Uygun rüzgâr ve havayla soğuk havalarda dahi önemli rekorlar kırılabilirdi. Dolayısıyla atıcıların rüzgarlarla ilgili bilgi ve tecrübe edinmeleri elzemdi. Bunun için atıcıların farklı yönlere ok atarak bu konuda tecrübe

kazanmaları tavsiye edilirdi (Ebi Sare Muhammed ibni Şeyh Mustafa, 2016, ss. 1100-1101). Soğuk mevsimlerde atış yapılan yere çadır kurulup çadır altından atış yapılabilirdi.

Havanın üst ve alt tabakasındaki rüzgâr esintilerinin paralel olmasına da özellikle dikkat edilirdi. Bunun için mendil kullanılması, sık kullanılan yöntemlerdendi. Mendil, hava yerine doğru tutulduğunda zemine paralel şekilde düz olursa ve bulutların gidiş yönü de mendil ile uyumluysa bu durum, rüzgârın menzil için elverişli olduğunu gösterir. Mendilin ortası dalgalanırsa, burulursa veya bulutların gidiş yönü ile uyumsuzsa bu durum, rüzgârın menzil için elverişli olmadığını gösterir. Bulutsuz havalarda dumandan faydalanılırdı. Rüzgârın yönünü anlamak için *dügül*⁴ de kullanılırdı. Dügül havaya serildiğinde, dağılmadan düz olarak gelirse rüzgâr, menzil için uygundu (Abdullah el Katip, 2013, s. 84).

Ok Meydanı'nda atışların başladığı ve bittiği dönemi kavrama açısından vakıf defterleri dikkate değer kaynaklardır. Vakıf muhasebe defterleri incelendiğinde masrafların Hıdırellez (ruz-ı hızır) gününden itibaren tutulduğu görülür. 1831 tarihli vakıf kaydında muhasebe süresiyle ilgili bilgi şu şekildedir: "...bin iki yüz kırk altı senesi zilkadenin yirmi ikinci günü rûz-ı hızırın ibtidasından bin iki yüz kırk yedi senesi duhûl iden cemaziyel ahirenin ikinci gününe gelinceye deyin meydan tabir olunur..." (EV.HMH.d 09348). Bahsi geçen dönem, Zi'l-ka'de ile Cemaziye'l-ahire ayları arasındaki altı aylık süreçtir. Ok Meydanı atışları, ruz-ı hızırda başlayıp soğuk havaların başlamasına kadar devam etmektedir. Bu dönemin *meydan* olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca atışların başlayacağı günleri tayin etmek için astrolojiden de yararlanılırdı. Müneccimlerin hazırladığı zayıçeler⁵, bu konuda yol gösterirdi. Bu amaçla hazırlanan bir zayıçede, Safer ayının son Perşembe gününün sekizinci saatinin altıncı dakikası uygun görüldü (TSMA.e, 1298/9_1,2). Başka bir belgeye göre aynı ayın aynı gününün beşinci saatinin elli beşinci dakikası, Ok Meydanı'nın açılışı için uygun görüldü (TSMA.e, 1289/9).

Katılım Şartları

Menzil atışlarına katılmak, bazı şartlara bağlıydı. Öncelikle atıcıların kemankeşliğe kabul edilmesi ve menzil atışlarına katılabilmeleri için kabza almış olmaları gerekirdi (Acar, 2013, ss. 11-12). *Kabza almak*, bir nevi tescil işlemini ifade eder. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Türkçe'ye çevrilen *Umdetü'l Mütenasilin*'de dahi kabza almadan bahsedilmesi, bu geleneğin oldukça eski olduğunu gösterir. Erkan, edep bilmeyen kişilere kabza verilmemesi telkin edilirdi. Kemankeş olmaya talip olan kişinin evvela atıcıların

⁴ Dügül: Elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur, kepek.

⁵ Yıldızların belli zamanlardaki konumlarını gösteren çizelgeler için bk. (Çelebi, 2013, s. 160).

adabını öğrenip buna göre hareket etmesi gerekirdi. Zira atıcılık ilmi verilecek kişilerin incelikle seçilmesi hemen her kavsnamede vurgulanır (Hüseyin bin Ahmet el-Erzurumi, 2018, s. 61). Menzil atıcıları, genelde kemankeş bir üstat tarafından yetiştirilir; hazır olduğunda da rüşünü ispatlaması için menzil atması beklenirdi. Farklı dönemlere ait kavsname ve risaleler incelendiğinde, tarihsel süreç içerisinde kabza alma ritüellerinin ve şartlarının değişime uğradığı görülür.

Osmanlı Dönemi'nde kabza almadan bahseden ilk kaynak olarak karşımıza çıkan *Umdetü'l Mütenasilin*'e göre, öncelikle *çile* süreci denilen talim sürecinin tamamlanması gerekirdi (Ebi Sare Muhammed ibni Şeyh Mustafa, 2016, s. 1102). Eserde kabza talibi olan kişinin bir üstat edinmesi gerektiği belirtilir. Maharetli bir üstat gözetiminde, belirli usul ve edep kuralları çerçevesinde tamamlanan çile sürecinden sonra kişi, atıcıları toplardı. Abdestli bir şekilde tumanını⁶ mühürler; sağ ayağının topuğu girecek kadar yeri kazıp ayağı çukurda kalacak şekilde on bin ok atardı. Ok atarken okunması adet edinilen duaları okur, tekbir ve salavat ile ok atmaya devam ederdi. Sonra yirmi batman⁷ yayla kayın ağacından yapılmış, temreni sipsü,⁸ filküsünün⁹ uzunluğu yir sır olan, her yeleşin¹⁰ ağırlığı on yedi miskal¹¹ dört yeşekli kartal tüyünden bir oku saban demirinden geçirmeliydi. Bu şekilde kişi, kendisini ispatlamış olurdu. Kemankeşliğe kabul edilen kişi olan şakirdin, üstattan yayı alırken hangi usulle yayı tutacağı ve yayı hangi usulle alacağı da anlatılır. Buna göre üstat, yayın baş (tonc) kısımlarından birini sol eliyle tutup şakirde verir; şakirt, önce sağ elini üstadın eline sunar sonra yayı alırdı.

Kaynaklarda, kabza alabilmek için ayak şahitleri ve hava şahitleri kontrolünde belirli mesafelere, belirli ok çeşitleriyle ok atma zaruretinden bahsedilir. *Umdetü'l Mütenasilin* gibi kuruluş dönemi kaynaklarında bu kuraldan bahsedilmemesi, söz konusu zaruretin menzil atanları sınırlamak gayesiyle sonradan çıkarıldığını akla getirmektedir. Bu koşulun tam olarak ne zaman getirildiğini bilmiyoruz. Kabza alıp menzil atışlarına katılabilmek için pişrev oku ile 900 gez ve azmayış¹² okuyla 800 gez uzaklığa ok atmış olmak gerekliydi (Bakırcan, 2016, s. 49). Pişrevin azmayışe göre ağırlık, genel form ve yapı açısından menzil atıcılığına daha elverişli olmasından ötürü daha uzağa atılması

⁶ Şalvar

⁷ Yerine veya ölçülen mala göre birimi değişen eski bir ağırlık ölçüsü (ortalama 2 ile 8 okka arasında). Bk. (Kallek, 2013, ss. 199-200).

⁸ Sivri uçlu

⁹ Yay

¹⁰ Oka takılan tüy bk. (Yücel, 2015, s. 321).

¹¹ Yaklaşık 1,3 veya 1,5 dirhem, 20 veya 24 kırat, 4,009 veya 4,80 gr karşılığı olarak kabul edilen ağırlık ölçüsü birimi. Bk. (Kallek, 2005, s. 182).

¹² Zeytuni demir temrenli atış oku. Bk. (Yücel, 2015, ss. 452, 444).

beklenirdi. Azmayış okuyla 800 ve pişrev okuyla 900 gez uzaklığa ok atıp rüştünü ispatlayan atıcılara üstatlar ve kemankeşler huzurunda kabza töreni yapıp kabza verilir; isimleri, *Okçular Sicil Defteri*'ne yazılırdı. Bu defterin 1682 ile 1904 yılları arasındaki dönemi kapsayan nüshası, elimizde olup önceki devre ait defter mevcut değildir. Mevcut defterde 3375 kemankeş kayıtlıdır.

Kavsnameelerde kabza alma töreninin ne şekilde yapıldığı yazılıdır: Öncelikle talip, üstadın önünde diz çöküp oturur; üstat, sol eliyle kabza altından yayı tutup belirli dua ve iyi dileklerle yayı talibin sol eline teslim eder (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, ss. 75-76). Söz konusu dua ve iyi dilekleri içeren metin, arşiv belgelerinde şu şekilde geçer:

Bismillâh ve alâ bereket-i resûlullâh. Bu kabzayı Cebraîl aleyhi's-selâm Hakk subhânehu ve Te'âlâ hazretlerinin emr-i şerifle cennetten çıkarıp ibtidâ ber-vech-i teberrük Peygamberimiz sallallâhu Te'âlâ 'aleyhi ve sellem hazretlerine getirdi. Ba'dehû sultân-ı enbiyâ aleyhi ezkâ't-tehâyâ efendimiz izn-i şerifleriyle Sa'd bin Ebî Vakkas radiyallahü anh hazretleri pîrimiz olup bu kabza-yı şerifi ashâb-ı güzîn rıdvânallahî te'âla aleyhim ecma'in hazretlerine teslim edip emânet birbirinden gelerek üstadım bana verdi, ben dahi sana teslim eyledim. Fî sebîlillâh niyet edip ok at gazâ eyle ve tâlib olan kabza âşıkına dahi bu minvâl üzere hayır-du'â ile teslim eyle (TS.MA.e.698/53).

Yayı teslim alan talip, belirli kaideler çerçevesinde çekiş yapar ve kabza alıp kemankeşliğe kabul edilmiş olurdu. Kemankeş Mustafa Efendi, bu usul ve adap ile kabza almayanların kemankeş olamayacağını belirtir (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, ss. 76-77). Bu durum, “kemankeş” olarak kabul görmek için önce kabza almak gerektiğini gösterir. Ayrıca kabza alan kemankeşlere bir nevi sertifika sayılabilecek *dest-i hatt* denilen icazetname verilirdi (Abdullah el Katip, 2013, s. 103). 16. yüzyıl öncesi kaynaklarda icazetnameden bahsedilmemesi, bu geleneğin de sonradan çıkarıldığını gösterir. Bu tören, üstat-şakirt arasında geçen bir tescil işlemidir.

Bir de kaynaklara *kabza-i kebir* (büyük kabza) olarak geçen daha kalabalık ortamda ve genelde birden fazla kabza talibiyle yapılan törenler vardı. Bu törene Ok Meydanı şeyhinin yanı sıra şahitler ve devlet erkânı da katılırdı. Bu tören, meydan veya kabza günleri olarak adlandırılan pazartesi ve perşembe günleri Ok Meydanı'nda yapılırdı (Bakırcan, 2016, ss. 124-125). Gerekli uzaklığa ok atıp kendini ispatlayan talibe şeyh “Sen kabzaya talip misin?” diye sorunca talip, olumlu cevap verir. Şeyh “Ayak şahitlerin var mı?” diye sorar ve talip, bu soruya da olumlu cevap verirdi. Sonra şeyh, ayak şahitlerini çağırır ve onlara “Bu talip ayağını ayak yerine düz bastı mı?” diye sorardı. Olumlu cevap alınca ayak şahitlerine “Havacıların destar bozduğunu gördünüz mü?” diye sorar ve olumlu cevap aldıktan sonra hava şahitlerini çağırırdı. Hava şahitlerinin şahitliklerinden de emin olduktan sonra talip, kiriş kısmı aşağıya bakan yayın

kabzasını diz çöktükten sonra öperdi. Abdullah el Katip, kabza almadaki başka bir geleneğe de değinir (Abdullah el Katip, 2013, s. 55). Buna göre kabza alma sırasında okun, yayın tonç dibine koyulmasının ardından makluben (ters döndürülmüş) meydana durulurdu. Üstatlar izniyle talip, yayın kabzasını kavradıktan sonra kabzayı tutan eli öperdi. Sonra sağ elle okun yeleşinin aşağısından tutarak ok gezlenir ve yay yerine konurdu. Meydandaki pehlivanların selamlanmasıyla ritüel sona ererdi. Bu şekilde yay ve oku makluben devr eylemek, kabza ehli olanlarda olması gereken bir maharet olarak kabul edilirdi. Kabza alma işlemi gerçekleştirildikten sonra şeyhin eli öpülürdü. Şeyh de “Götürün üstadına kabza versin.” diyerek kabza talibini, yukarıda ilk bahsettiğimiz törenin gerçekleştirilmesi için üstadına yönlendirirdi. Ayrıca Kemankeş Mustafa Efendi, çoğu üstat tarafından bilinmeyen ve Hz. Hüseyin’den kalmış başka bir usulden bahseder. Bu da kabza alan kişiye ayrıca *enrebi* giydirilmesidir (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, ss. 76-77). Kanaatimizce *enrebi*, kola giydirilen kolçak türü bir eşyadır. Zira *enrebinin* kabza töreninde belirli dualar ile talibin koluna giydirildiği belirtilir. (Karpowicz, 2018, s. 208). Kabza alma törenindeki şedd¹³ ve kolçak giydirmeye işleminden Abdullah el Katip de bahseder (Abdullah el Katip, 2013, s. 55). Bu durum, fütüvvet veya tasavvuf teşkilatlarındaki *hurka giydirmeye* usulüyle müridin tarikata kabul edilmesi işlemini hatırlatmaktadır. Ayrıca usuller, ritüeller ve kemankeşlerle ilgili veriler gösteriyor ki menzil atmak, o dönemde Müslümanlara özgü bir spordur. *Kavaidü’r Remy*’deki şu ifadeler, bu durumu desteklemektedir: “Bu fasl üstad için vacib olanı ve şakird için vacib olanı beyan eder, evvela üstad olan bu sanatı mübareke Müselmana öğretip kafire ve mecusiye ve münafıka öğretmeyeler” (Abdullah el Katip, 2013, s. 102). Yay ve ok, ilk peygambere melek Cebrail tarafından cennetten getirilen ulvi hediyeler olarak kabul edilirdi (TSMA.e.513/9).

Menzil Kategorileri ve Müsabaka Kuralları

Menzil atan kemankeşler, atabildikleri ortalama menzil mesafesi kararınca kendi aralarında kategorilere ayrılırlardı. Kemankeşlerin potansiyel kuvvetleri, kullandıkları yayların çekiş gücü ve atabildikleri ortalama menzil mesafeleri kategorilerinin belirlenmesinde ana etmenler olurdu. Böylece menzil okçuluğundaki maharetleri birbirine yakın olan kemankeşlerin aynı kulvarda eşit şartlarda yarışmaları amaçlanırdı. Bahsi geçen kategoriler; *ihtiyarlar*, *dokuz yüzcüler*, *binciler* ve *bin yüzcülerdi*. Ancak *Telhis-i Resailat-ı Rumat*’ta *yeniceşiler* de bu gruplar arasına eklenir (Mustafa Kâni, 2010, s. 36). Önceki kaynaklarda *yeniceşilerin* ayrı bir grup olarak değerlendirilmemesi, *yeniceşilerin* 19. yüzyılda bu kategorilere dahil edildiğini düşündürmektedir.

¹³ Fütüvvet ehli tarafından düzenlenen törenlerde giyilen kuşak.

Söz konusu grupların isimlendirmeleri, gruplara mensup olanların atabildikleri ortalama menzil mesafesiyle ilgilidir. Yani dokuzyüzcüler dokuz yüz ila bin gez arasında, binciler bin gez ila bin yüz gez arasında, binyüzcüler de bin yüz gez üstüne ok atabilenlerden oluşurdu. Her müsabıkın kendi grubuna uygun menzilde ok atması beklenirdi. Örneğin dokuz yüzde ok atarken bin veya bin gezden ileri atan birinin taş dikmesine izin verilmezdi (Mustafa Kâni, 2010, s. 153). Bu yolla daha üst kategoride yarışacak imkana sahip kişilerin alt kategorilerde kolayca menzil almaları engellenirdi. Kaidelere göre ihtiyarlar beşer, dokuz yüzcüler yedişer, yeniçeriler veya binciler dokuzar ve binyüzcüler on birer ok atardı. Bu sayıların her birinin ayrı bir ulvi anlamı olduğu kabul edilirdi. Örneğin, ihtiyarların attığı beş ok, beş ulu peygambere ve dokuzyüzcülerin attığı yedi ok, okçuların piri Sa'd bin Ebî Vakkas'ın attığı yedi oka dayandırılırdı. Kemankeşler için kategoriler arası geçiş de mümkündü. Örneğin, binyüzcülerden Halil Ağa ihtiyarlayınca bin yüzcülerden ayrılıp bincilere ve dokuz yüzcülere katıldı (Mustafa Kâni, 2010, s. 96). Daha sonra sürekli talimle kendini geliştirip tekrar binyüzcülere katıldı. Kemankeşlerin kullandığı yayların çekiş kuvveti, atış yapacakları menzilin belirlenmesinde etkili olurdu. Örneğin yüz dirhem çekiş kuvvetine sahip bir yayı kullanan atıcının daha önce doksan dirhemlik yayla atılmış az mesafeli menzilde ok atmasına izin verilmez, daha uzun mesafeli menzillere yönlendirilirdi (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, s. 74). Kemankeşler kuvvetleri oranınca menzillere yönlendirilerek, menzil alması daha kolay olan ve düşük mesafeli menzillerde kolayca taş dikmelerinin önü kesilirdi.

Menzil atışlarında okların birbirine karışmaması adına okların üzerine isim yazılırdı (Kemankeş Mustafa Efendi, 2010, s. 70). Atışlar, atıcılardan birinin "Hava eyle!" diye bağırması ve buna karşılık hava yerinin iki tarafında konumlanmış havacıların, taş bağlanmış tülbentlerini havaya atması ile başlardı (Mustafa Kâni, 2010, s. 151). Böylece atıcı, atış yapacağı güzergahı belirleyen koridoru görmüş olurdu. Asıl atışlardan önce hazırlık amacıyla atıcıların birkaç adet alıştırmaya atışı yapmalarına izin verilirdi (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 116). Bu amaçla atılan ilk oka *kılavuz oku* denilirdi. Bu ok, menzili aşır rekor kırsa dahi alıştırmaya amaçlı olduğu için sayılmazdı. Havandelen Solak Bali, Yıldız Menzili'nde Dede Kemal'in taşından aşırı atmasına rağmen attığı ok, kılavuz oku olduğu için menzil bozulmadı (Abdullah el Katip, *Tezkire-i Rumat*, v. 25a). Ana taşının en az 900 gez uzaklıkta olduğunu göz önüne alırsak atıcılar ile havacılar arasında en az 540-590 metre arası mesafe vardı. Havacıların atılan oku izleyebilmeleri ve düştüğü konumu tespit etmeleri için okun atış anını bilmeleri gerekirdi. Atıcıların atış anında "Ya Hak!", "Ya Allah!" veya "Vardı!" nidalarıyla seslenmelerinin bununla ilgili olduğu kanaatindeyiz. Havacılar, atıcının nidasını duyduklarında rüku haline benzer bir vaziyette sağ ellerini sağ dizlerine dayayarak kulaklarını da yere doğru tutarlardı. Okun sesini ve konmasını böylece takip edip düştüğü yeri tespit

ederlerdi. Tespitlerini ayak yerinde bekleyen atıcılara bazı işaretlerle haber verirlerdi. Ok, menzil taşlarının gerisinde kaldıysa “Okun yürümedi!” manasında ferace atarlardı (Mustafa Âli, 2009, s. 425-426). Dokuz yüz geze kadar önce gelen ok geçilmişse havacılar bir kere tülbent atarlar. Eğer aynı mesafeye düşmüşse tülbentin iki ucundan tutup gererek tülbendi yukarıda tutarlardı. Yakın mesafede olursa mendili başından yukarı tutup sallayıp çevirirlerdi. Arkada olursa bel hizasından mendil karşıya sallanırdı. Eğer ok, salkı düşerse okun konduğu taraftan düşmesi gereken tarafa gelerek mendili dolap çevirir gibi yerden ve havadan döndürerek çevirirlerdi. Eğer atılan ok, sağ tarafa salkı düşerse “Şasta bak!”, sol tarafa salkı düşerse “Kabzaya bak!” nidaları ile okun ne tarafa salkı düştüğü belirtilirdi (Mustafa Kâni, 2010, s. 153). Ok suya atılmış ise eğilip mendili iki tarafa ve yere yakın sallarlardı. Çok dik atılmışsa üç dört defa sıçarlardı. Havacılar yere yuvarlanırsa bu, okun diz kapağı mesafesinden daha az mesafede olduğunu gösterirdi (Abdullah el Katip, 2013, s. 83). Eğer ok dokuz yüz gez mesafeye ulaşmışsa tülbendi üç kere havaya atarlardı. Ok bin gez mesafeye ulaşırsa havacılar, mendili yere uzatıp başındaki serpuşu bir kere havaya attıktan sonra başına giyerlerdi. Bin yüz gez mesafeye yakın atılır ise serpuş, ele alınıp mendil ile yakın işaretine benzer şekilde omuza yakın tutulurdu. Ayrıca havacılar, menzilde kaç menzil taşı geçilmişse o kadar tülbendi havaya atarak atıcılara işaret verirlerdi (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 115). Eğer ok, menzildeki dikilen son taş olan baş taşı geçtiyse havacılar, başlıklarını çözüp havaya atarlardı. “Destar bozmak” denilen bu işlemin ardından havacılar, müjdeyi vermek için ayak yerine gelirdi. Bundan sonra atıcı ve görevliler başarıyı kazandıran okun etrafında toplanır; Fatıha, İhlas ve bazı dualardan sonra yüksek sesle tekbir getirilirdi. Sağ el ile alınan ok, “Mübarek Ola!” temennisiyle atıcıya teslim edilirdi. Bu şekilde, bir menzildeki baş taşı kaidelere uygun biçimde geçen bir ok atılması ve bu durumun görevliler tarafından onaylanması, *menzil bozma* olarak adlandırılırdı.

Menzil bozma işlemi gerçekleşikten sonra menzil taşı dikilene kadar başka bir atıcının o menzil üzerine tekrar atış yapmasına müsaade edilmezdi. Örneğin, İstanbul Yıldız Menzili’nde Bursalı Şüca, menzilin baş taşı olan Ahmed Ağa’nın taşını geçen bir ok attı. Bunun üzerine Tozkoparan İskender de burada ok atmak istediğinde üstatlar ona “Pehlivan, menzil bozulduktan sonra artık o menzilin üzerine ok atmak üstatlar kavlinde yoktur.” diye cevap verdiler (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 130). Ancak menzil bozan atıcı, oku attığı yere kendi menzil taşını diktikten sonra o menzilde menzil bozmaya yönelik atışlar devam edebilirdi. Okun düştüğü yere atıcı adına menzil taşı dikilene kadar okun düştüğü yerin kaybedilmemesi için bir nesne ve çakıl taşlarından oluşan bir nişan bırakılırdı (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 173). Daha sonra ziyafet verilir, menzil sahiplerine hediyeler takdim edilirdi (Mustafa Kâni, 2010, s. 152). Menzili bozan kemankeş, belirli bir süre

içerisinde nişan bırakılan yere kendisi ve attığı menzille ilgili bilgi içeren bir menzil taşı diktirmeliydi (Bir, Kaçar ve Acar, 2006, s. 43). Böylece üzerine atış yapılacak yeni baş taşı yeri, belirlenmiş ve atıcı ismini ölümsüzleştirmiş olurdu. Menzil taşları dikilirken menzilin ayak yeri ile hava yeri arasında uzanan umumi koridor çizgisinin ve yönünün muhafaza edilmesine dikkat edilirdi. Örneğin; Topyeri Menzili'nde (Hasan Taşı Menzili) Lenduha Cafer'in taşından on sekiz gez aşırı ok atan Hasodalı Ali Ağa'nın oku, ana taşın şast (sağ) tarafına düştü. Ancak bu menzilin taşları, ana taşın kabza (sol) tarafına dikiliydi. Eğer Ali Ağa'nın menzil taşı, okun düştüğü yere dikilse diğer taşlardan uzak kalacağından menzil rotasında önemli bir sapma olacaktı. Bu nedenle gerekli ölçümler yapıldıktan sonra Ali Ağa'nın menzil taşı, Lenduha Cafer'in taşından on sekiz gez ileride kabza tarafına dikildi.

Her menzil için atışların yapılabileceği bir rüzgâr türünün belirlendiğini belirtmiştik. Benzer şekilde, müsabıklar arasında eşit koşulları oluşturma adına, her menzil için belirlenen bir ok çeşidi vardı. Bu durumda belirleyici olan ok çeşidi, menzildeki ilk taş olan ana taşın dikilmesini sağlayan ok çeşidiydi. Pişrev, azmayış, heki, yeksüvar, zergerdan menzil atışlarında kullanılan ok çeşitlerindendi (Abdullah el Katip, 2013, s. 41). Ancak rüzgâr konusunda olduğu gibi bu konuda da atıcılar arasında ittifak kurulması şartıyla değişiklikler yapılabilirdi. Örneğin Heki Menzili'nde, adından da anlaşılacağı gibi başlangıçta *heki* oku atılırken zamanla kemankeşlerin tercihiyle *pişrev* oku atılmaya başlandı (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, ss. 143-144).

Kuralları çiğnemeye yönelik bazı hileler de kaynaklara geçmiştir. Arapzade İbrahim adlı kemankeş, heki okuyla atılan bir menzilde pişrev okunu heki formuna benzeterek menzil bozmak istedi (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 144). Pişrev, menzilde hekiye göre daha iyi performansa sahip bir ok çeşidiydi. Ayrıca bazı havacıların, okları düştükleri yerden taşıyıp daha ileri mesafelere dikerek hileye karıştıklarına dair veriler mevcuttur (Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi, 2015, s. 169).

Menzil Koşuları

Menzil bozup taş diktirme amacıyla yapılan atışlar haricinde kemankeşlerin kendi aralarında düzenlediği menzil koşuları vardı. Menzil koşularında amaçlanan, önceden belirlenen öndülü (ödül) kazanmak amacıyla belirli kaideler çerçevesinde en uzak mesafeye ok atabilmektir. Bu müsabakalarda başarılı olanlar için menzil taşı dikilmez, kazanana belirlenen ödül takdim edilirdi. Menzil koşuları; menzil taşı dikmek, menzil açmak veya menzil bozmak amacıyla yapılan atışlarla karıştırılmamalıdır. İki kişi veya iki grup karşılıklı müsabaka düzenleyebilirdi. Koşularda rüzgâra göre ayak yeri belirlenir ve müsabıklardan atışlarda belirlenen ayak yerine riayet etmeleri beklenirdi. Ayak yerine, atış yapılacak konumu belirleyen bir ip çekilir veya

çizgi çizilirdi (Ebi Sare Muhammed İbni Şeyh Mustafa, 2016, s. 1094). Müsabakalarda olabildiğince eşit koşulların oluşmasına dikkat edilirdi. Koşularda müsabıkların kullandığı yay, ok gibi teçhizatların aynı cinsten olması ve aynı özelliklere sahip olmaları gerekliydi (Abdullah el Katip, 2013, ss. 112-113). Yayların çekiş kuvvetinin birbirine yakın olması gerektiği gibi oklar da birbirlerine yakın boyda ve yakın ağırlık ölçülerinde olmalıydı. Belirlenen hakem, önce müsabıkları ayrı ayrı ok attırıp yay tutuşu, çekişi ve atış tekniği gibi özelliklerini kontrol ederdi. 15. yüzyıl koşularında, müsabıkların yay tutuş ve bırakış gibi atış yöntemlerinin dahi aynı olmasına dikkat edilirdi (Abdullah el Katip, 2013, s. 1095) *Sala koşusu* denilen ihtiyarların katıldığı müsabakalarda ise önceden belirlenen tek bir yay ile yarışılırdı (Mustafa Kâni, 2010, s. 149). Koşuda kişi başı atılacak ok sayısı belirlendikten sonra oklar demetlere ayrılır ve kura ile her müsabıkın kullanacağı ok demeti belirlenirdi (Mustafa Kâni, 2010, s. 150). Bu kura, her müsabıka ait zihgin¹⁴ müsabakaya katılmayan biri tarafından ok demetlerine bırakılması ile gerçekleşirdi¹⁵. Ayrıca haksızlık olmaması için yarışan müsabıkların maharetlerinin birbirine yakın olması gerekli görülürdü. Örneğin biri üstat, diğeri acemi olmamalıydı (Abdullah el Katip, 2013, s. 112). Bunun için aynı kategoride (dokuzyüzcü / binci / binyüzcü / ihtiyarlar) olanların birbirleriyle yarışmalarına dikkat edilirdi. Atış sıralamasında kabza almadaki kıdem esas alınırdı. Atış sırasında oklar kırılırsa düşen ok parçaları arasında okun ayak tarafı (uç tarafı) baz alınırdı. Hava yerine kazananı kolayca belirlemek için yay ve oku andıran şu şekil çizilerek de koşular düzenlenebilirdi: (Muhammed bin Yunus ed-Dervazi, 2020, s. 268).

Buna göre dairenin belirli kısımları esas alınarak okların düştükleri yerlere göre puanlama yapılırdı.

Ödül belirlerken müsabakanın kumar haline gelmemesi ve helal sayılabilmesi gerekliydi (Kunter, 1938, s. 41). İki kişinin karşılıklı ödül koyup yarışması yasaktı. Ancak *muhallil* denilen üçüncü bir kişi, müsabakaya dahil olursa iki taraf da ödül koyup yarışılabilirdi (Abdullah el Katip, 2013, s. 113). Muhallil; diğerlerinden ileri ok atıp kazanırsa ödülleri alabilir, kaybederse ödül ortaya koymadığından ödül vermezdi. Eğer müsabıklardan biri veya yarışan iki gruptan biri, ödül koyup diğeri koymasa muhallil olmaksızın müsabaka yapılabilirdi. Eğer iki taraf da ödül koyarsa bu durumda bir muhallilin de dahil olması gerekirdi (Ebi Sare Muhammed ibni Şeyh Mustafa, 2016, s. 1094).

¹⁴ Okçu yüzüğü. Bk. (Çetin, 2011, s. 74).

¹⁵ Bu yöntemin, günümüzde hâlâ Anadolu'nun bazı yörelerinde "ok atmak" şeklinde adlandırılıp özellikle Kurban bayramlarında nesnelere paylaştırmak amacıyla kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç

Öncelikle menzil okçuluğunun başıboş bir icraat değil, merkezî otorite tarafından onaylanan hiyerarşik bir yapı etrafında yürütüldüğü aşıkardır. Bu kapsamda asırlarca süren ata sporu, belirli kaideler çerçevesinde zamanın şartlarına göre şekillenerek günümüze ulaştı. Belirlediğimiz kaynaklar üzerinden Osmanlı Devleti'nde menzil okçuluğunu ve müsabakaları, farklı yönlerden inceleyip ele aldık. Çalışmamızda kaynaklar üzerinden objektif çıkarımlar yapmaya gayret ettik; böylece farklı zaman dilimlerinden seçilen kaynaklar sayesinde bütüncül bir inceleme imkânı oluştu. Farklı statülerden gelen insanları bir araya getirmesi ve bu etkinlik için İstanbul'da Ok Meydanı denilen büyük bir alanın tahsis edilmesi, menzil okçuluğunu incelemeye değer kılan özelliklerindedir. Vakıf sistemi içerisinde böyle bir teşkilatın varlığı ve menzil taşları, sicil defteri, icazetname gibi veriler üzerinden kayıt tutulması; spora verilen önemi göstermesi açısından da dikkate değerdir. İncelediğimiz eserlerde menzil atışlarının nasıl yapıldığı, atışları yürüten kişilerin görevleri, menzil atıcılığıyla ilgili terimler, ritüeller, menzil atma yerleri ve zamanı, menzil atış kuralları, menzil atmak için gerekli iznin nasıl alınacağı anlatılmaktadır.

Menzil atıcılığında atış zamanını belirleyen en önemli faktörün rüzgâr olduğu anlaşılmaktadır. Hangi mevsimde hangi rüzgârda atış yapılacağı ve günün hangi vaktinin seçilmesi gerektiği kaynaklarda anlatılmaktadır. Menzil müsabakalarına katılan kemankeşlerin dokuzyüzcü, binci, binyüzcü gibi gruplara ayrılıp kendi denkleleriyle yarıştıkları anlaşılmaktadır. Verilen örneklerden gruplar arası geçişin de mümkün olduğu görülmektedir. Menzillerin isimlendirilmelerinde genelde tercih edilen rüzgâr, ok çeşidi ve menzili açan kemankeşin ismi etkili oldu. Bir menzil açılırken hangi rüzgâr ve ok tercih edildiyse daha sonraki atışlarda aynı rüzgârın ve okun tercih edilmesine dikkat edilirdi ancak verilen örnekler, bunun da istisnalarının yaşandığını göstermektedir. Bu durumlarda karar merciinin meydan şeyhi, üstatlar ve menzil sahibi kemankeşler olduğu anlaşılmaktadır. Bu görevlilerin tecrübe sahibi kemankeşlerden seçilmesinin Ok Meydanı'nda meydana gelen teşkilata belirli oranda bir özerklik kazandırdığı kanaatindeyiz. Zira kavşnameler incelendiğinde, menzil müsabakalarında ortaya çıkan tartışma ve çatışmalara merkezî otoritenin müdahil olması yerine, çoğunlukla kemankeşlerin bu tür sorunları kendi yapıları içerisinde çözmeye meylettikleri görülür.

Farklı dönemlerin kaynakları incelendiğinde, tarihsel süreç içerisinde menzil atışlarının genel düzeninde ve kurallarında değişim yaşandığı görülür. Özellikle 17. yüzyıl sonrasında yaşanan değişimler, daha belirgindir. Söz konusu değişimlerin daha çok, 17. yüzyıl ve sonrasında ateşli silahların yaygınlaşıp geleneksel pusatlara verilen önemin azalmasıyla ilgili olduğu kanaatindeyiz.

Zira kavşnameelerde kemankeşlik adap ve düzenine eskisi kadar önem verilmediğinden şikâyet edilir. 18 ve 19. yüzyıllarda, 15-16. yüzyılda olduğu kadar uzun mesafeli menzil atışları yapılamamakta; eskisi kadar hünerli kemankeşler yetişmemekteydi. Ayrıca bu dönemde menzil atanların genelde paşa, nazır gibi üst rütbeli görevlilerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Menzil atışlarındaki yeni düzenlemeler incelendiğinde, yapılan değişikliklerin büyük oranda menzil atışlarını teşvik edip tekrar canlandırmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. 15-16. yüzyıllarda menzil açmak için 900 gez mesafeye ok atmak gerekirken 18. yüzyıl ve sonrasında 800 gez mesafenin yeterli görülmesi, bu dönemde kemankeşlerin menzil açmada dahi zorlandığını göstermektedir. Menzil atışlarında; ana taşın sağ ve sol tarafından sınırlandırılarak nişan alanını belirleyen salkı mesafesinin 16. yüzyılda 30'ar gez iken 17. yüzyılda 40'ar geze çıkarılması, okların salkı düşmesinin önüne geçerek atışları kolaylaştırmaya yönelik adımlardandır. Ayrıca tarihi süreç içerisinde gez birim mesafesindeki küçülmeden bahsetmiştik. Gez birimindeki küçülme, atışların daha uzun mesafeli gösterilmesinin önünü açmaktaydı. Böylece hem 800 ve 900 gez mesafeye ok atarak menzil açmak, bir nebze kolaylaştırıldı hem de atışlar daha uzun mesafeli gösterilerek kemankeşler, menzil okçuluğu için teşvik edildi. Kabza alma ritüeli ile hem menzil atacak kemankeşler bir nevi ön eleme ile kabiliyetlerine göre sınırlandırılıyor hem de atıcılar, üstatlar tarafından tescillenerek atıcılık ilmi düzenli ve planlı bir şekilde aktarılabilirdi. Kabza törenlerinde düzenlenen ziyafetler ise insanları toplu organizasyonlarda bir araya getirmesi açısından sosyal bir değere sahiptir. Kanaatimizce güncel müsabakalarda da benzer ön eleme yöntemlerinin uygulanması, müsabakalarda fayda sağlayacaktır. Aynı zamanda bu tür toplu organizasyonlar, ata sporlarının sosyo-kültürel açıdan daha iyi değerlendirilmesinin önünü açacaktır. Osmanlı Dönemi'ndeki menzil koşularına benzer, küçük çapta ödüllü menzil müsabakaları da bu açıdan günümüz şartlarında değerlendirilebilir. Ayrıca kabza törenlerinde enrebi giydirilmesi, atışlarda belirlenen ok sayıları, menzil taşı dikmede uygulanan ritüeller kemankeşlikte ve menzil atıcılığı üzerinde görülen tasavvufi etkiyi göstermesi açısından önemli örneklerdir.

Günümüz menzil müsabakalarında göz ardı edilen konuların başında rüzgâr etkisi gelmektedir. Oysa rüzgâr etmeni, Osmanlı menzil okçuluğunda atışların vakti, tekniği, isimlendirilmesi gibi hemen her alanda etkili olan bir değişkendi. Menzil atılacak yerler, atış vakti ve atıcılar, özenle seçilirdi. Bu kapsamda menzil atıcılarının belirli bir ön elemeden geçirilmesi, günümüz müsabakaları için de değerlendirilebilir. Atışlarda adaletin sağlanması en öncelikli mevzulardandı. Atışların şahitler huzurunda yapılıp kayıt altına alınması, atışlarda aynı ok çeşidi ile aynı rüzgârda yapılması, yakın atış yapanların aynı kategoride yarışması ve menzil koşularında aynı teçhizatları kullanılması, bu durumu kanıtlar örneklerdendir. Ayrıca günümüzde bilinenin aksine gez

mesafesinin tüm dönemleri kapsayan standart bir karşılığı olmadığı, döneme göre değiştiği bellidir. Bu kapsamda yaygın bilinen menzil hesaplamaları, yeniden yorumlanmaya muhtaçtır. Menzil okçuluğunda mesafe birimi konusunda analitik gözlemler yapılabilmesi adına günümüzde ayakta bulunan menzil taşlarının dikildikleri yerde muhafazası oldukça önemlidir. Bu sağlanamazsa dahi dikildikleri konumların bir şekilde işaretlenmesi, gez mesafelerinin belirlenmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Menzil okçuluğunun söz konusu tarihsel sürekliliği ve kültürel önemine binaen menzil müsabakalarına özel bir uzman heyetin meydana getirilmesi, kültürel mirasın aslına uygun yaşatılması için bir zaruriyettir. Böylece menzil atıcılığında var olan rüzgâr, mekân, zaman, atıcı, teçhizat gibi birçok değişkenin adaletli bir şekilde değerlendirilerek söz konusu sporun hak ettiği değere kavuşması mümkün olacaktır. Zira tarihsel süreç içerisinde de bu sporun böyle bir heyet tarafından idare edildiği ve bu sayede sürekliliğinin muhafaza edildiği de bir vakıadır. Böyle bir heyetin varlığının, zamanın şartlarına göre gerekli görülen değişimlerin daha kontrollü yaşanmasına da zemin hazırlayacağı kanaatindeyiz. Ayrıca mevcut müsabıkların iddiaları tarihte kırılan rekorları aşmaya yönelik ise öncelikle söz konusu rekorları meydana getiren şartların sağlanması, iddianın meşruiyet kazanması adına gerekliliktir. Bunun için de belirttiğimiz hususlara dikkat edilmelidir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

DABOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

A.DVNS.MHM.d, 103/139.

A.DVNSMHM.d, 108/545.

A.E. SABH.I, 100/6811.

AE.SMST.III, 42/2968.

EV.HMH.d 09348.

HAT 1471/48.

HAT 628/31038.

İ..DH.. / 352 – 23251.

İ..DH../773-62946.

İ.DH, 321/20854.

İ.DH, 315/20268.

TSMA.e, 765/40.

TSMA.e, 1298/9_1,2.

TSMA.e, 1289/9.

TS.MA.e.698/53.

TSMA.e.513/9.

TSMA.e, 511/7.

TSMA.e, 255/49.

Diğer Kaynaklar ve İncelemeler

- Abdullah el Katip. (2013). *Kavaidü'r Remy* (İ. Uçar, Çev.). Ankara: Mucize Yayınları.
- Abdullah Efendi. (1944). *Tezkiretü'r-Rumat* (K. E. Ünsel, Çev.). İstanbul: Tarih Vesikalari.
- Acar, Ş. ve Ateş Z. M. (2009). *Gez Uzunluğu Ne Kadardı?. Yapı 330*. İstanbul.
- Acar, Ş. (2013). *Osmanlı'da Sportif Atıcılık ve Nişan Taşları*. İstanbul: Yem Yayınları.
- Aksoy, H. (2002). *Kavsname. TDVİA*. Ankara: TDV Yayınları.
- Arbak, P. (1957). Fatih Devrinde Okmeydanı'nın Kuruluşu ve İlk Atışlar. *Bilgi*, X I(122), 31-32.
- Ayanoğlu, İ. F. (1974). *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Bahtiyarzade Hacı Hasan Çelebi. (2015). *Risale-i Bahtiyarzade Hasan Çelebi Osmanlı'nın Yükseliş Çağında İslambol Okçuları* (A. Ergin, ve A. Çetin, Çev.). Ankara: Astana Yayınları.
- Bakırcan, İ. (2016). *Okçuluk Sicil Defteri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını.
- Bayrakal, S. (2018). *İstanbul Okmeydanı Menzil Taşları*. İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları.
- Bir, A., Kaçar, M. ve Acar, Ş. (2006). Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 39-67.
- Bozkurt, N. (2007). *Ok. TDVİA*. Ankara: TDV Yayınları.
- Çelebi, İ. (2013). *Zayırçe. TDVİA*. Ankara: TDV Yayınları.
- Çetin, A. (2011). Memlük Devleti'nde Okçuluk. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırma Dergisi*, (9).
- Ebi Sare Muhammed İbni Şeyh Mustafa. (2016). *Umdetü'l Mütenasilin*. İstanbul: Palet Yayınları.
- Güven, Ö. (1995). Türk Kültüründe Kaybolan Miraslarımızdan İstanbul Okmeydanı ve Spor Alanı. *Toplumsal Tarih*, 3(14).
- Hüseyin bin Ahmet el Erzurumi. (2018). *Kitabü'n fi İlmi'n-Nüşşab Okçuluk İlminin Kitabı* (Z. Karakuş. Haz.). Konya: Medyator Yayıncılık.
- Ibn Ruşen. (2020). *Feza'il-i Remy*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- İrtem, S. K. (1939). *Türk Kemankeşleri*. İstanbul: Ülkü Basımevi.
- Kallek, C. (2013). *Batman. TDVİA*. Ankara: TDV Yayınları.
- Karpowicz, A. (2018). *Osmanlı Türk Yayları*. İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları.
- Katip Abdullah Efendi. (2020). *Tezkire-i Rumat: Okçular Tezkiresi* (Ş. S. Anık, Yay. Haz.). İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları.
- Kemankeş Mustafa Efendi. (2010). *Kavsnâme* (H. Ural ve Y. M. Aksoy, Çev.). Tokat: Taşhan Kitap Yayınları.

- Klopsteg, P. (2019). *Türk Okçuluğu*. İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları.
- Kunter, H. B. (1938). *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Kunter, H. B. (1942a). Atıcılar Kanunnamesi. *Tarih Vesikaları Dergisi*, II(10).
- Kunter, H. B. (1942b). Fatih'in İstanbul'da İlk Eseri. *Ülkü*, III(25).
- Muhammed bin Yunus ed-Dervazi. (2020). *Kavsname*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Mustafa Kâni. (2010). *Okçuluk Kitabı Telhis-i Resailat-ı Rumat*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Mustafa Âlî. (2009). *Künhü'l-Ahbâr*. Ankara: TTK Yayınları.
- Şahintürk, H., Karaca, Y., Özkılınç, A., Kırca, E., Temel, M. S. ve Gurulkan, K. (2019). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Türk Okçuluğu*. İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları.
- Şahintürk, H. (2019). *Nişangah-ı İstanbul*. İstanbul: Gürsoy Grup Kültür Yayınları.
- Yücel, Ü. (2015). *Türk Okçuluğu*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

